International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2018; 4(3): 156-158
© 2018 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 29-03-2018
Accepted: 30-04-2018

Dr. MVB Gangadhara Rao
HOD, Department of Sanskrit,
K.G.R.L. Degree College,
Bhimavaram, W.G.Dt.,
Andhra Pradesh, India

Correspondence
Dr. MVB Gangadhara Rao
HOD, Department of Sanskrit,
K.G.R.L. Degree College,
Bhimavaram, W.G.Dt.,
Andhra Pradesh, India

श्रीरामस्य भ्रातृप्रेमा

Dr. MVB Gangadhara Rao

श्लो ।। नमःसतां शरण्याय जगन्मड.गलमूर्तये ।
सीता कान्ताय रामाय पवित्राद्भुत कीर्तये ।।

वल्मीकोद्भव रचितं श्रीमद्रामायण महाकाव्यं अत्यन्तरमणीयं आदर्शप्रायं धर्मप्रभोधकं- च ।
श्रीमद्रामायणकव्ये प्रतिपादितानि अनुबन्ध सम्बन्ध बान्धव्यानि मुख्यतः ''श्रीरामचन्द्रस्य भ्रातृप्रेमा'' ।
नान्यतो दर्शनीयानि इति नातिशयोक्तिः ।
''नमो नरायणाय'' इति अष्टाक्षरीमन्त्रात् रा बीजं तथा ओं नमः शिवाय इति पंचाक्षरीमन्त्रात् म बीजं च स्वीकृत्य वसिष्टमहामुनिना दशरथपुत्राय प्रतिपाधितं ''राम'' इति शब्दं च मन्त्रं बभूव। राम शब्दस्य मुनिनां चेतांसि रमयती इति रामशब्दार्थं प्राज्ञैः प्रतिपाधितम् ।

श्लो ।। रामो विग्रहवान् धर्मः, साधुस्सत्यपराक्रमः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ।।

इति अर्योक्तिः । अर्थात् शिष्टानां अवश्यं आचरणीयाः धर्माः । श्रीरामेण स्वयंसन्दार्भोचितं च अनुष्टीय लोकानां आदर्शप्रायाः धर्मान् प्रति प्रत्यक्षितवान् । अतयेव ''रामवदाचरितव्यम्'' ''धर्मोरक्षति रक्षितः'' इति च आर्योक्ती प्रसिद्धौ बभूवतुः ।

श्रीराम सोदरचतुष्टस्य परस्पर भ्रातृ प्रेम लोकोत्तरं अवश्यं आचरणीयं च ।

''पितृसमोज्येष्ठः'' इति सूक्ति प्रकारेण श्रीरामं प्रति कनिष्ट सोदरैः प्रदर्शितं भ्रातृप्रेमा भक्ति भावं च प्रशंसनीयम् ।
श्रीरामस्यापितेचांप्रति भ्रातृप्रेमा वात्सल्यपूरितम् आदर्शप्रायं च ।
रामायण महाकाव्ये कतिपयमुख्य घट्टेषु प्रदर्शितं श्रीरामस्य भ्रातृप्रेमा कूलंड्.कषं इति ज्ञायते । एतत् पत्रस्य,स्थालीपुलाक न्यायेन प्रदर्शनमेव, प्रतिपादितांशाः ।
कौशिकयागारक्षणार्थं तमनुसृत्य गच्छतां राम लक्ष्मणयोः उपमा अश्विनौ ब्रह्माणं अनुसृत्य इति वाल्मीकिना प्रतिपादितं अत्यन्तरमणीयम् ।

''अनुजग्मतुरक्षद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ।।'' (१)

पित्राज्ञया शापत्नीमातुः कैकाया वांचा सिध्यै अरण्यवासाय सीतया सह प्रस्थानाय संसिद्धः ततः भ्रातः ।
''ऐश्वर्यं वापि लोकानां कामयेच त्वया विना'' । छायेव त्वां अनुसृत्य सेवे अहं अहर्निशम् इति लक्ष्मणवाक्यं प्रशंसनीयम्। ततः लक्ष्मणमाता सुमित्रापि ''रामं दशरथं विद्धि, मां विद्धि जनकात्मजां ।
अयोध्यामटवीं विद्धि, गच्छ तात यथा सुखम् । इति सानन्दम् लक्ष्मणयत्नं श्लाघया मास। अनेन प्रकरणेन रामलक्ष्मणयोः घनिष्ट भ्रातृप्रेमा च प्रदर्शितम । ततः श्रीरामः सोदर प्रेमभावेन प्रथमतः नांगी कृत्यापि आत्मानं प्रति लक्ष्मणस्य प्रेमपूर्वक भक्तिभावेन विदितः लक्ष्मणस्यापि आत्मनः सः वनवास गमनं अंगीचकार ।

अनन्तरं मातुलगृहात् प्रति निवृत्तः शतृघ्न सहितः भरतः सीतारामसौ मित्रिणां वनवास प्रस्थानं विदित्वा मातरं प्रति कोपं प्रदर्श्य ''यत्र रामो भवति तथेव अयोध्या'', इति ब्रुवाणः शतृघ्नेन मन्त्रभिस्सः पञ्चवटीं गन्वा रामम ददर्श । सः सैन्यं आगच्छन्तं भरतं दृष्ट्वालक्ष्मणः अन्यधा चिन्तयित्वा प्रकुप्य भरतं निष्टुरोक्तिभिः निन्दयामास । ततः श्रीरामः सौमित्रे ।

भरतं प्रति नान्यथामन्तव्यम् मां प्रति तस्यप्रेमा निरूपमानं अनुसरणीयं च । भरतःमम प्रणैरपि

अत्यैव प्रीतिपात्रः । यदि त्वं भरतं प्रति अप्रियवाक्यानि निन्दावाक्यानि वा अपि ब्रवीति चेत् तत् सर्वं मां प्रति कृता निन्दा इति मन्या । एतानि हितवचना निश्रीरामस्य भ्रातृ प्रेमा सूचितानि ।

ततः भरतः हे अग्रज । मम माता कैकेयीधर्मविरूद्धं इति नज्ञात्वा पितरं प्रति तव वनवासं वरमितियाचे तत् अतीव अनुचितम्। अतः मम प्रर्थनामङ्.गीकृत्य त्वं अयोध्यां प्रति

निवृत्य राज्यं स्वीकृत्य मां प्रति प्रेम प्रकटी कुरु इति प्रार्ययामास । ततः श्रीरामः ''पित्राज्ञा नोल्लङ्घनीया'' इत्युक्त्वा भरतस्य सोदरप्रेमा लोकोत्तरमिति लक्ष्मणाय प्रतिबोध्य भारतमेवं उवाच । हे अनुजः त्वं वसिष्ठादि पूज्यैस्सह निवृत्य अयोध्यां गत्वा मन्त्रिभिः स्सह समालोक्य धर्मबद्धं राज्यं परिपालयं इदमेव आवयोः पित्रुवाञ्चा इति जगाद । भरतोपि ''नाहं राज्यं स्वीकरोमि। परन्तु तत प्रतिनिधि रूपेण नन्दिग्रामे मुनिवृत्तिना वसित्वा राज्यभारं मन्त्रिभारंकरोमि तव पुनरागमनं प्रतीक्ष्यामि इति ।

एतत् वृत्तान्तं राम भरतयोः परस्पर प्रेम भावस्य निदर्शनम् । वसिष्टस्य आज्ञानु

रूपेण श्रीरामस्य पादुकौ राजप्रतिनधि चिह्नरूपेण शिरसि वहित्व सर्वैस्सह निवृत्य मुनि वृत्तिनाजीवनं गमिष्यामि इत्युक्तं भरतस्य वचनं लोकोत्तरं मुनिजनेभ्यः अपि सामोदं आचरणीयम् ।

अरण्यकाण्डे पञ्चदश सर्गे - लक्ष्मणं प्रति रामस्य प्रेमभावमेवं सूचितम् । रामेणएवमुक्तम् वत्स ! सौमित्रे वयं महात्मना अगस्त्यमुनिना सूचितं पञ्चवटीप्रदेशं प्रविष्टाः। सर्व

प्रकरैः अनुकूलं वासयोग्यं च पर्णशालायाः निर्माणंकुरु । ततः लक्ष्मणः हे भ्राः। अहं सर्वदा,सर्वथा तव सेवकोहं, तव मनः प्रसादन योग्यं प्रदेशं सूचय तत्रैवाहं पर्णशाला निर्मातुं प्रेतिष्ये ।इति उवाच । श्रीरामः अपि आत्मानं प्रति प्रदर्शितं प्रेमपूर्वक वाक्यं आकर्ण्य अतीव तुतोष । ततः श्रीरामः प्रेमपूर्वकं तस्यकरौ स्वकरेभ्यः गृहीत्वा नीत्वा च अनुकूलं प्रदेशं तस्मै सूचयामास ।

श्लो ॥ सतं रूचिरमाक्रम्य देशमाश्रम कर्मणि ।
हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ (२)

भ्रातुः सूचना प्रकारेण बलशाली, शत्रु निबर्हणः सौमित्रिः तस्मिन्नेव प्रदेशे यथा शीघ्रं अन्यन्तरमणीयं आश्रमं निर्मितवान् ।

श्लो ॥ सुसंहृष्टः परिष्विज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तथा ।
प्रीतोस्मि ते महत् कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो! ।
प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्.गो मयाकृतः ॥ (३)

श्रीरामोऽपि हे सौमित्रे ! त्वं ममेङ्.गितं परिज्ञाय मम संतोष कारकं आश्रमं शास्त्रप्रकारेण निर्माय मम संतोष जनकं अभवः । धर्मज्ञः त्वं मम सहाय भूतः मया सह आगच्छ तवकर्तव्यम परिपाल्य, पितेव त्वं सर्वदा ममरक्षणं करोसि एतत मम मोदकारणम् । अहर्निशं तव साहचर्येण माम पितादर्शन लोपं नबाध ते ।

श्लो ॥ भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ।
त्वया पुत्रेण धर्मात्मान संवृत्तःपिता मम ॥ (५)

उपर्युक्त श्रीरामवचनैः तस्य सोदरं प्रति प्रेमातिशयं प्रदर्शितम ।

युद्धकाण्डे इन्द्रजिता प्रयुक्तेन नागस्त्रेण मूर्चितं विगतचेष्टं लक्ष्मणं निरीक्ष्य मृतमिति संभाव्य रामेण एवं प्ररुधितं सोदरे लक्ष्मणे विगते सतिअहमपि जीवन्मृत तदा मम जीवने

सर्वमपि सून्यम् । सीतयाऽपि मे किं प्रयोजनम् ? मम अरण्य गमनसमये त्वं मां यथा

अनुसृत्य आगतः तथैव मरणासन्नं त्वां अहमपि अनुसरामि ।

इति लक्ष्मण्मुद्धिस्य दुःखविवशः रूरोध । अस्त्रेणेतेन यदि सौमित्रिः विगतजीवः, भवते तर्हि ममापि एतेन जीवनेन प्रयोजनं नास्ति अहमपि अस्मिन् वानरसमूह समक्षे परित्यजामि । एवद्रामवचनं तस्य सोदर प्रेम चिहनस्य परकाष्ठा ।

श्रीरामः मूर्चितं लक्ष्मणं मृत इति संभाव्य एवं विललाप ।
श्लो ॥ देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तत् देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ (६)

हे लक्ष्मण । अस्मिन् लोके यं यं देशं गतवान् अपि तस्मिन् देशे कलत्राणि लभ्यन्ते । देशे देशे च बान्धवाः अपि लभ्यन्ते । परन्तु यत्र सहोदरः लभते तद्देशं प्राप्तुं बहु दुस्सरम् ।

इन्द्रजितं मृतं ज्ञात्वा अनन्तरं यदा लक्ष्मणः लब्धचेष्टः तदा रामेण एवं प्रकटितम् । वत्स! लक्ष्मण! इन्द्रजिति मृते सति सर्वा राक्षसाः पराजिताः इति भावयामि इत्युक्त्वा लक्ष्मणंव्रीडाबरं स्वगात्रेण परिष्वज्यशिरः आध्राय अत्संगे स्वीकृत्य सम्भावितवान् ।

श्लो ॥ सतं शिरस्युपाध्राय लक्ष्मणं लक्ष्मवर्थनम् ।
लज्जमानं बलात् स्नेहात् अङ्.कमारोप्यवीर्यवान् ॥ (६)
अयंवृत्तान्तं रामस्य सोदर वात्सल्य दर्शने निकषोफलम् ।
अतः श्रीरामस्य भ्रातृ प्रेमा विश्वजनीनम् अवस्यं
अनुसरणीयं च ।

तस्य सोदर प्रेमासर्वतो मुखं सर्व प्राणि समानगतं च - सरयूनद्याः संतरणसमये श्रीरमः नाविकं गुहं निज सोदररूपेण सम्भावितवान् । वनवास समये सीतापहरण अनन्तरं मार्गसन्दर्शितं परोपकारपरायणंजटायुं किष्किन्ध पर्वताग्रे मैत्री भावेन सम्प्राप्त वन्तः वानरान् मुख्यतः सुग्रीव, हनुम जाम्ब वदादि तदित र वानर प्रमुखान् प्रति सेतु निर्माण समये सहायभूतान् नील नलादि वनरान् प्रति चिक्रोड तिर्यक एवं प्रतिच, युद्ध समये सोदरेण निष्कासितं शरणागतं विभीषणं प्रति च दर्शितं शोदर प्रेम भावं रमस्य सर्व जीवान प्रति प्रदर्शितं सौभ्रातृभावस्यउज्ज्वलं तार्काणम् ।

उपसंहरम् : बुद्धिजीविनां मनुष्याणां परमावश्यक सुगुणम् सोदरप्रेमा । तस्य चअन्य समाज संवर्धक सुगुणानां च रत्नपेटिका अयं भारतदेशः । अयं अन्य देशवासिनां थ अनुसरणीयं आवस्यकं सुगुणम् । गात्रेषु भिन्नेष्वपि सोदर प्रेमा अन्तरात्मा एकैव इति प्रदर्शितं अस्माकं पुराणेषु सूचितम् । अस्य ज्वलन्तोदाहरणं श्रीरामस्य सोदराणां मध्ये प्रदर्शितं प्रेमानुबन्धम् अन्य जीवलोकस्य अनुसरणीयम् ।

''राम इव आचरितव्यं'' इति सूक्तिः प्रकारेण रामस्य पितृवाक्य परिपालना, धर्मपरिपालनम्, सोदरप्रेमा इति श्रीरामस्य सुगुणाः सर्व मुनुष्यैः आचरितं

यदि तदा अयं मनुष्यजीवनं सर्वदा सौख्यप्रदं शान्तिपूर्वकं अतीवमुधुरं च भवेदिति मम अकांक्षा ।

उपयुक्त ग्रन्थः, श्लोक शंख्या

१. आदिकवि वाल्मीकि विरचित श्रीमद्रामायण महाकाव्ये
बालकाण्डा - सर्ग - २२ - श्लो - ८

२. श्रीमद्रमायणम् - अरण्यकाण्डा - सर्ग - १५ श्लो - ७,९

३. श्रीमद्रमायणम् - अरण्यकाण्डा - सर्ग - १५ श्लो - २७,२८

४. श्रीमद्रमायणम् - अरण्यकाण्डा - सर्ग - १५ श्लो - २९

५. श्रीमद्रमायणम् - युद्धकाण्डा - सर्ग - १०२ श्लो - १२

६. श्रीमद्रमायणम् - युद्धकाण्डा - सर्ग - ९२ श्लो - ९